

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ**

**ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ
(19-րդ դար)***

ՀՐԱՆՏ ԱԲՐԱՀԱՍՅԱՆ

Պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Շուշիի մասին շատերն են գրել՝ հայ, ռուս, թուրք և այլազգի: Նրանք բոլորն էլ Շուշին գնահատել են նախ և առաջ որպես մշակութային կենտրոն: Մինչդեռ այն եղել է նաև վարչական, տնտեսական և առևտրական կենտրոն:

Շուշին իր առանձնահատկություններով տարբերվել է Անդրկովկասի մյուս քաղաքներից. նախ՝ որպես վաղ միջնադարի բերդ-ամրոց, ապա՝ նոր ժամանակաշրջանում՝ գաղթականներով բնակեցված քաղաք՝ իր սովորություններով և առանձնահատկություններով:

Շուշին 18-րդ դարի երկրորդ կեսին վեր է ածվել խոշոր բնակավայրի, որին 1845 թվականին տրվել է քաղաքի կոչում: Այն իր աշխարհագրական դիրքով և բնական պայմաններով յուրահատուկ տեղ է բռնում Անդրկովկասում: Մեսրոպ Թադևոսյանը, 1822 թ. Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի հետ լինելով Շուշիում, այն անվանել է «անառիկն ամրոց», որտեղ կար 500 հայ ընտանիք և եկեղեցիներ: Այստեղի «Բնակչիք... ընդ այր և ընդ կին առույզ են և աշխույժք», իսկ «...Կուսանք նոցա, որ զծայրագոյն պատկեր ամոթխածութեան ի գէմս կրեն, գեղեցիկք են յոյժ և ախորժատեսիլք»:[1]

Շուշիի բերդաքաղաքի մասին Սարգիս վարդապետ Ջալալյանցը, որը 19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին եղել է Արցախի թեմի առաջնորդ, 40-ական թվականների սկզբին գրած իր «Ծանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան» գրքում նշել է. «Հայազգի բնակիչք՝ի սմա են եւթն հարիւր գերդաստանի, որք ունին գերկուս եկեղեցիս վայելչաշէնս Ազուլիսեցւոց և Ղազանչեցւոց առձայնեալ, յայսմ ամրոցի է արքեպիսկոպոսանիստ աթոռ Արցախու...»:[2] Իսկ Լեոն իր «Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրոցի 1838–1913» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ 19-րդ դարի առաջին քառորդում «Շուշուայ-Ղալան» արմատապես փոփոխության պայմանների մեջ էր, որտեղ վերացվել էին մեկիքությունը և կաթողիկոսությունը, որոնք «տեղական ինքնամփոփման գլխավոր գործոններն էին»:[3]

Հայտնի է, որ Շուշիի առաջին բնակիչները հանդիսացել են Վարանդայի Շոշ գյուղից այնտեղ տեղափոխվածները: Հետո գաղթականներ են եկել Գողթանի Շահկերտից (Ղազանչի), Ազուլիսից և Մեղրիից: 1840 թ. տվյալներով Ազուլեցոց եկեղեցին ուներ 447 ծուխ 2478 շնչով, Ղազանչեցոց եկեղեցին՝ 367 ծուխ՝ 3494

* Հոդվածն ընդունվել է 25.06.2013:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

շնչով, Սեդրեցոց եկեղեցին՝ 102 ծուխ՝ 458 շնչով: Գաղթականները, 18-րդ դարի կեսերին գալով Շուշի, բերեցին իրենց տեղական բարքերը և հատուկ բարբառը: Հետագա ժամանակաշրջանում նրանց փոխադարձ շփումների հետևանքով միավորվեցին նրանց բարքերը, և բարբառը, անկասկած, ենթարկվեց Ղարաբաղի հայության խիստ ազդեցությանը: Ահա, նշել է Լեոն, այդպես առաջ եկավ ղարաբաղյան բարբառի մի ճյուղ՝ «քաղաքացիացած ճյուղ»:[4]

1805 թ. մայիսի 14-ին Քուրակչայում կնքված պայմանագրով Ղարաբաղի երկրամասը միացվել է Ռուսաստանին, իսկ 1822 թ. խանության վերացումից հետո Շուշին խանության կենտրոն լինելուց դարձավ գավառային կենտրոն: Այստեղ ռուսական տիրապետության ժամանակ առաջին գավառապետը հանդիսացել է փոխգնդապետ Միխայիլ Պետրովիչ Կոլյուբյակինը, որի օգնականն էր Պետր Պետրովիչը: Գավառի վարչության կազմում կային միայն երկու հայ: Շուշիի քաղաքապետն էր Յակով Անդրեևիչ Տիմոֆեևը: Մնացած պաշտոնյաները ռուսներ էին:[5] Այդ կարգը շարունակվել է մինչև 1917 թվականը:

Արխիվային և հրապարակված նյութերում տվյալներ կան, որ Շուշին, 18-19 րդ դարում լինելով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն, մեծագույն դեր է խաղացել երկրամասի ուժերի կենտրոնացման և հակառակորդին բազմիցս պարտության մատնելու գործում: Ահա թե ինչու ռուս ռազմական պատմաբաններ Պոտտոն, Դուբրովինը և ուրիշներ բարձր են գնահատել Շուշիի պաշտպանական դերը մասնավոր 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Շուշին իր գեղեցկությամբ, առողջարան լինելու իրողությամբ ոգևորել է շատ բանաստեղծների, երաժիշտների, գրողների, նկարիչների:

1830-ական թվականների սկզբից սկսած Արցախի թեմի աթոռանիստ դարձած Շուշին ոչ միայն հանդես էր գալիս որպես գավառի վարչական, այլև տնտեսական և մշակութային կենտրոն, որն աչքի էր ընկնում իր կառույցներով, եկեղեցիներով, տպարանով, ուսումնական հաստատություններով, արդյունաբերական ձեռնարկություններով, արհեստանոցներով: 19-րդ դարի 30-ական թվականների վերջին ռուս հեղինակը գրել է, թե Հայաստանի անցյալի իշխանական և մելիքական կենտրոն Շուշիում 1838 թ. բացվել է ուսումնական հաստատություն՝ ի դեմ հոգևոր ուսումնարանի:[6] Երբ դարի 20-ական թվականներին Վալերի Մադաթովը Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի ռազմական հրամանատարն էր, նա մեծ ջանքեր էր գործադրում կարգավորելու Շուշի տանող ճանապարհներն ու ամրոցի փողոցները: Շուշեցիները շատ էին սիրում իրենց բերդ-ամրոցը և ոչինչ չէին խնայում նրա պաշտպանության համար: Մի փաստաթղթում ասված է, որ 1826 թ. բերդի պաշարման ժամանակ նրա հայ բնակիչները իրենց բոլոր անասունները նվիրել են պաշտպաններին՝ կերակրելու նպատակով, որի համար պարետ Ռեուտը երախտապարտ էր:[7] Շուշեցին այդ քայլին էր դիմել ամենից առաջ հայրենասիրությունից դրդված:[8] Չնայած Շուշիում շուկայական հարաբերությունները դանդաղ էին զարգանում, այն հանդիսանում էր առևտրի կենտրոն, որտեղ վաճառվում էին միս, կաթնեղեն, մրգեղեն, խմիչքներ, մետաքս, արհեստագործական ապրանքներ, տարբեր զարդեր: Շուշիի առևտրականները վաղուց էին դուրս եկել երկրամասի սահմաններից և երևում էին Ռուսաստանի, Եվրոպայի ու Ասիայի շուկաներում: Արդեն դարի 50-ական թվականներին քաղաքում երևացել են հարյուրավոր կրպակներ: Այստեղ առևտուրը հիմնականում զարգանում էր

դրամով և ապրանքափոխանակությամբ: Ըստ էության՝ գավառում հողատիրության պահպանումը խոչընդոտում էր արդյունաբերության, առևտրի, շուկայական հարաբերությունների արագ զարգացումը: Հողը՝ որպես արտադրամիջոց, երկրամասի բնակչության գոյության գլխավոր պայմանն էր: Հողը ապրելամիջոց էր նաև Շուշիի բնակչության մի մասի համար: Պետական խորհրդական Պ.Սոգիլևսկու և գնդապետ Պ. Երմոլով 2-րդի կողմից 1823 թ. Ղարաբաղում անցկացված վիճակագրության ներածականում նշված է, որ բերդում եղած բոլոր հողերը օգտագործվում էին նրա բնակիչների կողմից:

Ըստ վիճակագրության՝ Շուշի բերդ-ամրոցը բաժանվում էր երեք թաղամասի՝ Թավրիզյան, Ղազանչի և Ագուլիս: Աշխատանք գտնելու համար ամեն օր շրջակա գյուղերից, Պարսկաստանից կամ այլ տեղերից Շուշի էին գալիս հարյուրավոր մարդիկ: Պարզապես ամեն օր Շուշիում կարելի էր գտնել բանվորական ազատ ուժ: Կապիտան Ջուբարյովը, որը պետական ծառայող էր, 30-ական թվականների սկզբին իր մի զեկուցագրում հաղորդել է, որ Շուշիում բոլոր ծանր աշխատանքները հիմնականում կատարում են հայ բանվորները: [9]

1822 թ. Շուշիում հաստատվելով՝ Բազելի բողոքական միսիոներները 1827 թվականին բացեցին տպարան, որտեղ գրքեր էին տպագրվում տարբեր լեզուներով: Նրանք բացեցին նաև ուսումնարան, որտեղ սովորող աշակերտների թիվը հասնում էր 130-ի: [10] Շուշիում գործում էր նաև կուսանոց, որը բացել էր Հռիփսիմե Բահաթրյանցը 1814 թվականին իր սեփական ծախսերով: Այն գործել է մինչև 1917 թվականը:

1823 թ. հիմնադրվել է «Շուշի ամրոցի և նրա շրջանի քաղաքային դատարանը», որը գործել է մինչև 1840 թվականը, և վերանվանվել է Շուշիի գավառային դատարան: Դատարանը գործել է մինչև 1868 թվականը: Հետո գավառային դատարանը վերանվանվել է Շուշիի հաշտարար դատարան և գործել մինչև 1917 թվականը:

19-րդ դարի 40-ական թվականներին Ղարաբաղի գավառային ղեկավարությունը ենթարկվում էր Կասպիական մարզի ղեկավարությանը: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի գավառապետը եղել է հեծելազորային փոխգնդապետ, իշխան Ստեմբոկը, իսկ Շուշիի քաղաքապետը՝ Յա. Տիմոֆեևիչը:

1805 թվականից Շուշիում սկսել է գործել փոստատուն, իսկ 1876 թվականին հիմնվել է հեռագրատուն: 1866 թվականից քաղաքում սկսել է գործել զինվորական մաս:

Շուշեցիները միշտ էլ հոգացող են եղել: Սեսրոպ Թադիսյանը, նկարագրելով հայտնի վաճառական Մարկոս Թառումյանցի մահը, նշում է, որ նա, զգալով, որ իր մահը մոտ է, հրամայում է մոտ բերել պարտք ունեցողների մուրհակները, նաև եփրեմ կաթողիկոսին տված 4000 ոսկու մուրհակը, դրանք վերադարձնում է պարտապաններին, ապա հրամայում է իր մոտ բերված երկու պարկ ոսկին բաժանել աղքատներին: [11]

Դարի երկրորդ կեսին Շուշիում առաջընթաց էին ապրում շուկայական հարաբերությունները: Այստեղ վճռական տեղ ունեին մետաքսագործությունը, կտավագործությունը, գորգագործությունը, կաշեգործությունը և արհեստագործության այլ ճյուղեր: 1830-ական թվականներին քաղաքում կային 42 մետաքսագործարան: 1829 թ. այնտեղ արտադրվել է 7200 կտոր մետաքսե գործվածք:

Գործում էին նաև 132 ոստաններ, որոնց վրա աշխատում էին 324 ջուլիակ և բանվոր: Քաղաքում կտավագործների թիվը հասնում էր 28-ի, որոնք բանեցնում էին 80 ոստան և տարեկան տալիս էին 8 հազար կտոր արտադրություն: Կաշեգործարանների թիվը հասնում էր 19-ի, որտեղ աշխատում էր 40 բանվոր և տարեկան մշակում էին մինչև 5 հազար կաշի:[12]

Շուշիի բնակչությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին բավականին նվազել է: 1830-ի կեսերին այն ուներ 5079 արական սեռի բնակիչ: Այդ ժամանակ ամբողջ 1098 ընտանիքից 762-ը հայկական էր: Քաղաքի բնակիչներից կտորեղեն էին վաճառում 94 հոգի, բանջարեղեն, ուտելիք, զանազան մանրուքներ՝ 44, դեղեր և ներկեր՝ 30, բուրդ ծեծողներ՝ 6-ը, արծաթագործներ՝ 12-ը, դարբին՝ 25-ը, պղնձագործ՝ 6-ը, անագող՝ 3-ը, թամբագործ՝ 15-ը, բրդագործ՝ 24-ը, դերձակ՝ 30-ը, կոշկակար՝ 44-ը, ձեռագործով զբաղվողներ՝ 4-ը, հյուսն՝ 4-ը, համետագործ՝ 10-ը, թաղիագործ՝ 2-ը, դայթան պատրաստող՝ 2-ը և այլն: Այդ ժամանակ Շուշիի առևտրականների թիվը՝ հասնում էր 417-ի:[13] Ընդհանրապես՝ 19-րդ դարի 30-ական թվականներին Շուշիի առևտուրը, արհեստը և արդյունաբերությունը նպատակ ունեին բավարարելու տեղական պահանջները: Այստեղ արհեստավորը գործում էր պատվերով, իսկ առևտրականը գիտեր, թե որ ապրանքից ինչ քանակի պահանջ կար և նույնիսկ ովքեր են պահանջողները:

19-րդ դարի 20-ական թվականներից, ինչպես նշել է Լեոն, Նոր Ղարաբաղ էր ստեղծվում: Քաղաքում զարգանում էր «ազդեցիկ, հրամայող դասակարգը—բուրժուազիան»:[14] Այստեղ ազնվականներից, հոգևորականներից և ոչ արտոնյալ դասակարգերից առաջանում էր հասարակական մի նոր շերտ, նոր դասակարգ: Դա պետական ծառայողներն էին, պաշտոնավարող չինովնիկները, որոնք ունեին սեփական շահեր և կապված էին վաճառական դասակարգին:[15] 1840–1870-ական թվականներին Շուշիում արմատավորվում են նաև հոգևորականները, հետզհետե ավելանում են բանվորների և արհեստավորների թիվը, բացվում են նոր արհեստանոցներ, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, ուսումնական հաստատություններ, վեր են բարձրանում նոր կառույցներ, երևում են սալիատակած փողոցներ: Այստեղ գործում էին բազմաթիվ համաքարություններ, որոնք ունեին իրենց կազմն ու կառուցվածքը: Այստեղ արհեստն անվանվում էր «ոսկե ապարանջան»՝ համոզված լինելով, որ «արհեստավորը ոչ մի ժամանակ քաղցած չի մնա»: «Նոր դար» թերթը նշել է, որ Շուշիում լավ արհեստավորը գնահատվում է, նա անգործ չի մնում, իսկ եթե պատվերը լավ չի կատարում, ապա նա տեղ չի ունենում:[16] Սակայն դարի երկրորդ կեսից սկսած շուկայական մրցության պայմաններում Շուշիի արհեստավորների մի մասը դուրս են մղվում:

19-րդ դարի կեսերից սկսած Շուշին արագորեն տարածվում էր: Շուշեցի արհեստավորների և ձեռնարկությունների արտադրանքը արտահանվում էր աշխարհի շատ շուկաներ, որ սպառվում էր հեշտությամբ, մանավանդ ոսկերչական գործերը և մետաքսը, իսկ գորգը՝ առավելապես: Այդ ժամանակներից սկսած Շուշիի կյանքն աշխուժանում էր և զրավիչ տեսք ընդունում: Ըստ «Կովկասյան տարեցույցի» տվյալների՝ 1855 թ. Շուշին ունեցել է չինովնիկներ՝ տղամարդ՝ 28, կին՝ 8, 45 հայ հոգևորական, 4173 տղամարդ, 3553 բնակչուհի: Դրանցից առևտրով էին զբաղվում 713 մարդ, արհեստավորներ էին 2031 հոգի. որից 1318-ը՝ կին: Տարե-

ցույցը նաև հաղորդել է, որ քաղաքում ռուսներն ունեն 6 տուն, հայերը՝ 1715, շիաթուրքերը՝ 1319: Քաղաքում կար քրիստոնեական 5 եկեղեցի, 2 մեջիդ, 16 ֆարսիկա, մեկ վանք, 7 հրապարակ, 6 կամուրջ, 4 փողոց, 970 ջրհոր: [17]

Շուշին Անդրկովկասում մշակույթի կենտրոն էր: 1864 թ. փետրվարի 17-ին շուշեցի Սարիամ Չախումյանցը Շուշիի կանանց անունից դիմում է բարձր Արքագանությանը և իրավունք խնդրում Շուշիի օրիորդների համար բացել սուրբ Սարիամի անունով ուսումնարան և «առաջարկել Ղարաբաղու հոգևոր դպրոցի տեսչին ընդունել ուսումնարանի ուսումնական մասի կառավարութիւնը»: [18] 1859 թ. Շուշիի համար կարևոր իրադարձություն էր նաև այն, որ այդ նույն թվականին ամբողջովին վերանորոգվեց Ղարաբաղի ազգային հոգևոր դպրոցը: 1860 թվականին Պետերբուրգից Շուշի է հրավիրվում Պետրոս Շանշյանը, ով հանձնառու է հոգևոր ուսումնարանի տեսչի պաշտոնը: Շանշյանը հոգևոր ուսումնարանին տալիս է նոր շունչ և հոգի, վերացնում է ֆիզիկական պատիժը և բոլոր այն արարքները, որոնք վարկաբեկում էին ուսուցչի հեղինակությունը:

Ինչպես Անդրկովկասի մյուս քաղաքները, այնպես էլ Շուշին ուներ իր եկամտների աղբյուրը: Դրանք վարձակալությամբ տրված կառույցներն էին, աղբյուրները, անշարժ կայքից տոկոսային վճարները, արդյունաբերական ձեռնարկություններից, առևտրականներից, մաքսային եկամտներից երկու տոկոսի չափով ստացվող օգուտը, ակցիզային վճարներից ստացվող 20 տոկոս վճարը, մուրհակներից ստացվող 20 տոկոս վճարը, տուգանքներից, աճուրդներից և համանման աղբյուրներից եկամտները: [19] Քաղաքի եկամտի աճը հիմնականում կախված է լինում բնակչության թվից: Արդեն 1870 թ. Շուշին ուներ 20297 բնակիչ: Եթե քաղաքը 1862 թ. ունեցել է 16433 ռ. մուտք և 11755 ռ. ելք, ապա 1872-ին ունեցել է 29972 ռ. մուտք և 29395 ռ. ելք:

Ակսած 19-րդ դարի 60-70-ական թվականներից՝ Շուշիի տնտեսության զարգացման հետ աշխուժանում էր նաև հասարակական կյանքը: Երվանդ Լալայանը նշել է, որ Շուշին, բաժանված էր հայ և թուրք թաղամասերի. դա խանգարում էր քաղաքի ընդհանուր կյանքին: Հայկական թաղի կենտրոնում էր գտնվում «Թոփխանա» կոչված հրապարակը, որը մոտավորապես կազմում էր 250 քառակուսի մետր տարածություն: Դարի 80-ական թվականներին քաղաքն ուներ չորս եկեղեցի և մեկ կուսանոց-մեմաստան: Հոյակապ էր մանավանդ Ղազանչեցոց Աբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին, որի շինարարությունը շարունակվել է 20 տարի: Եկեղեցու երկարությունը կազմում է 35, լայնությունը՝ 23, իսկ բարձրությունը՝ մոտ 35 մետր: Այն կառուցվել է 1868–1887 թվականներին խաչածև հատակագծով, բյուզանդական ոճով: [20]

1872 թ. կոնսիստորիան տեղափոխվել է նորակառույց, եռահարկ շենք, որի երկու հարկը կառուցվել էր մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի միջոցներով, իսկ երրորդ հարկը՝ 1865–1876 թթ. Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանի միջոցներով: [21]

Շուշիում դեռ վաղուց սուր էր ջրի հարցը: Քաղաքի բնակիչները հիմնականում օգտվում էին ջրհորներից և շատ թե քիչ նվազ աղբյուրներից: Ջրհորներից ջուր վերցնելու համար երբեմն ամբողջ գիշեր հերթ էին կանգնում կամ էլ գնում էին քաղաքից 6 կմ հեռավորության վրա գտնվող աղբյուրից ջուր բերում:

Շուշին, լինելով գավառական քաղաք, ուներ քաղաքագլուխ, դումա, հաշտա-

րար դատարան, փոստ, հեռագրատուն: Այստեղ էր գտնվում նաև Ղարաբաղի հայոց կոնսիստորիան, որը բացվել է 1830 թվականին Բաղդասար մետրոպոլիտի օրոք: Քաղաքն ուներ տպարան: Երկրորդ՝ Ա. Մահտեսի Հակոբյանի տպարանը, կառուցվել է 1877 թվականին, որը մինչև 90-ական թվականների վերջը տպագրել է 93 անուն գիրք:[22]

Շուշիում վաղուց ի վեր գոյություն ուներ մի սովորույթ. հասարակության որոշումով քաղաքից արտաքսվում էին վտանգավոր և վատ վարք ունեցող մարդիկ: 1862 թ. Շուշիից մի նամակ է ուղարկվել Էջմիածին, որի հեղինակները մեղադրում էին ոմն եպիսկոպոս Վարդանին և պահանջում նրան ետ կանչել Էջմիածին: Նա վիրավորել էր Համբարձում Հախումյանին և քաղաքի այլ անվանի ու պատվավոր մարդկանց: Ըստ էության՝ Վարդան եպիսկոպոսը Շուշիի համար խիստ վտանգավոր անձնավորություն էր, զբաղվում էր կաշառակերությամբ, կեղծիքներ հորհինելով, բանբասանքներ տարածելով և խաբեբայությամբ: Նա նույնիսկ հափշտակել էր կոնսիստորիայի փողերը: «Ով որ նրա ձեռքն է ընկնում, քերթում է», – ասված է նամակում: [23]

Քաղաքից վտանգավոր մարդկանց արտաքսումը հաճախակի դարձավ 70–80-ական թվականներին: Նման հարց քննարկելու համար քաղաքի բնակչությունից ընտրված ներկայացուցիչները հավաքվում էին ժողովի, որին ներկա էին լինում գավառապետը, այլ պաշտոնյաներ և քաղաքային պատգամավորը: Այս վերջինն ընտրվում էր քաղաքի բնակչության կողմից և պարտավոր էր պաշտպանել նրանց շահերը: Նման մի ժողով տեղի ունեցավ 1884 թ. դեկտեմբերի 16-ին, որն ընդունեց հասարակական վճիռ, այսինքն՝ արձանագրություն կազմվեց հինգ բողոքական ընտանիքների քաղաքից արտաքսելու մասին, որոնք իրենց բարքով ընդունելի չէին քաղաքի քրիստոնյա բնակիչների համար: Որոշման տակ ստորագրել էին 1571 քաղաքացի:[24] 1885 թ. ապրիլի 24-ին, ըստ ընդունված կարգի, քաղաքի հասարակական ժողովը ընտրում է երեք հոգու, որոնք պետք է քաղաքից վտարվողների վերաբերյալ կազմված արձանագրությունն ու ընդունած որոշումը հասարակության անունից հանձնեին քաղաքապետին:

ժամանակի մամուլը հաճախ էր անդրադառնում Շուշիի ներքին կյանքին: 1883 թ. «Մշակում» տպագրված մի նամակում ասված է, որ քաղաքում ետ է մնում «ընկերական կյանքի գաղափարը»: Հեղինակը բողոքում է, որ այստեղ աղջիկներին կրթություն տալը համարվում է շռայլություն, քաղաքը չունի «հիվանդանոց, աղքատանոց, աշխատանոց»: Սակայն գովեստով է խոսում թեմի առաջնորդ Սարգիս Ջալալյանցի մասին, որը «ոչ միայն կենդանացրել էր քաղաքի արու մանկանց ուսումը, այլև իզական սեռի դաստիարակության համար կանգնեցրել է մի շքեղ շենք», որտեղ դասավանդելու համար ուսուցիչներ պետք է բերվեին Եվրոպայից:[25] Շուշիում երկրորդ օրիորդաց ուսումնարանը բացվել է 1876 թվականին, որն ուներ 60–70 սովորող:[26] Շուշեցի մեկ ուրիշ հեղինակ նույն թերթում բողոքում է, որ իրենց քաղաքում տարվա մեջ 2–3 անգամ հազիվ թատրոնի երես են տեսնում, քաղաքի երկու տպարաններում մկներն են խաղում: Քաղաքն ունի մի կուսանոց, 5 թե 6 եկեղեցի, մի սեմինարիա, երկու օրիորդաց և մի քաղաքային ուսումնարան, որտեղ մոտավորապես ուսանում են 700 աշակերտ-աշակերտուհի, մի ընդհանուր գրադարան, մի ակումբ, մի ուսումնական ընկերություն: Քաղաքի հրապարակը ակումբի տեղ է ծառայում: Քաղաքում կա

մեկ հյուրանոց: Այստեղ ժողովրդի համար մտածողները միայն ուսուցիչներն են: [27] Իմիջիայլոց հեղինակը մոռացել է, որ Շուշիում առաջին հասարակական գրադարան-ընթերցարանը բացվել է 1859 թվականին, որը գործել է չորս-հինգ տարի և ունեցել է մեծ հեղինակություն: [28]

Շուշիում երիտասարդից բաղկացած մի խումբը հանգանակություն էր կատարում չքավորների օգտին: Երբ 1880 թվականին սովը լայն ծավալ ընդունեց, երիտասարդների այդ խմբի գործն ավելի մեծացավ: Այդ օրերին քաղաքի հարուստներից 16 հոգի 500-ական ռուբլի տրամադրեցին սովյալների համար հացահատիկ գնելու: Ժամանակի մասուլը հաղորդել է, որ թանկացումների դեմ անգիջում պայքարում են շուշեցի պարոններ Գրիգոր Չաղլաթյանցը, Մինաս Խանեյանցը և Սահակ Թադևոսյանցը:

Դարի 70–80 ական թվականներին պանդխտության մեկնողների թիվը տարեցտարի ավելանում էր: Այնուամենայնիվ՝ 1886 թ. Շուշին ունեցել է 5779 ծուխ՝ 26806 բնակչով, որից 15786-ը արական, 11020-ը՝ իգական: [29] Քաղաքի բնակչության 58,59 տոկոսը տղամարդիկ էին, 41,11-ը կանայք: 11 տարի հետո, 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով Շուշին ունեցել է 25656 բնակիչ, որից 13283-ը՝ տղամարդ, 12374-ը՝ կին: [30] Ստացվում է, որ 11 տարում Շուշիի բնակչությունը պակասել է 1150-ով: Եթե 1885 թ. քաղաքի եկամուտը կազմել է 29512 ռ., ծախսը՝ 25316 ռ., ապա տասը տարի հետո՝ 1895-ին, եկամուտը հասել էր 39296 ռ. 87 կ., ծախսը՝ 33956 ռ. 90 կ., դրամագլուխը՝ 33887 ռ. 44 կ.: [31] 1896-ին քաղաքի եկամուտը կազմել է 32132, 1897-ին՝ 164538, իսկ 1898-ին՝ 61896 ռուբլի: Այդ նույն թվականներին քաղաքի 1000 բնակչին ընկնող գումարը համապատասխանաբար կազմել է 1252, 613 և 2412 ռուբլի: [32] Բերված տվյալներից երևում է, որ Շուշիի համար բարենպաստ տարի է հանդիսացել 1898 թվականը:

Շուշիի տարածքը նեղ է և մեծ քաղաք դառնալու համար հնարավորություն չի ունեցել: Ասենք նաև, որ հենց սկզբից քաղաքը նախագծով չի կառուցվել: Այն կառուցվել է արաբական ոճով, նեղ և ոչ ուղիղ փողոցներով: Շուշին ունեցել է խառն բնակչություն՝ հայեր, թուրքեր, քրդեր, պարսիկներ, ռուսներ և այլն: 1890-ական թվականների սկզբի մի տվյալի համաձայն՝ քաղաքի 32850 բնակչից 19501-ը եղել է հայ, 12083-ը՝ թուրք, մնացածը՝ այլազգիներ: [33] Քաղաքի արևելյան կողմում ապրում էին թուրքերը, արևմտյանում՝ հայերը: Քաղաքը բաժանված էր 35 թաղի, որոնցից 18-ը՝ հայկական, 17-ը՝ թուրքական: [34] Տվյալներ կան, որ դարի միայն վերջին տասնամյակում Շուշիից գաղթել են 6000-ից ավելի հայեր: Այդ ժամանակ Բաքվում բնակվող ավելի քան 15 հազար դարաբաղիներից 10 հազարը շուշեցիներ էին: [35]

Շուշիում 1881-ին բացվել էր ռեալական ուսումնարան, ապա՝ գրադարան-ընթերցարան: Այդ առթիվ «Մշակը» գրել է, որ գրադարանի բացումը 16 հազար բնակչություն ունեցող քաղաքի համար հանդիսանում է գեղեցիկ շտեմարան է: [36]

«Սեղու Չայաստանի» թերթը գրել է, որ հայկական և թուրքական թաղամասերն իրարից շատ են տարբերվում: Չայոց թաղամասը թե՛ տների շինությամբ և թե՛ նաքրությամբ շատ բարձր էր թուրքական թաղամասից: Չայկական թաղամասի նոր փողոցները, հրապարակները և բնակչության ապրելապայմանները ավելի եվրոպական են, իսկ թրքական թաղամասինը՝ պարսկական: Թուրքերի կեդտոտության պատճառով, շարունակում է թերթը, քաղաքը չի հաշվվում մաքուր

քաղաքների շարքում: Թուրքերի թաղամասի բնակարանները կեղտոտ են, մութ և խոնավ: Այնտեղ մեկ փոքրիկ սենյակում ապրում են 10-12 հոգի:[37] Վեց տարի հետո այդ նույն թերթը, կրկին անդրադառնալով թուրքական թաղին, գրել է, թե թուրքերի «տեղաշորերի վերայ երկու տարույ կեղտ կարելի է նշմարել... նրանք միջատներից ազատվելու համար շապիկները թափ են տալիս վառված թոնիրում. ինչ գարշահոտութիւններ ասէք, որ նեղացկամ չլինեին անցնողին... աղբ, կերակրի մնացորդ...»:[38] Այս ամենը, անշուշտ, ազդում էր քաղաքի հեղինակության վրա:

Քաղաքի կյանքը փոքր-ինչ փոխելու համար Շուշիի գավառապետ Դուբրովսկին հրամայում է կիրակի օրերը խանութները չբացել և միայն թարմ մթերքներ վաճառել: [39] Շուշին 90-ական թվականներին ուներ 600-ից ավելին խանութ, որոնք ամեն շաբաթ աղքատներին բաժանում էին 20-ական կոպեկ: Ստացվում է, որ բոլոր խանութները տարեկան աղքատներին բաժանում էին մինչև 6000 ռուբլի: Քաղաքի բնակիչները կողմնակից էին այդ գումարը ժողովել և ավելի խելացի ծախսել:[40]

Շուշիում գործում էր հասարակության կողմից ընտրված մի հանձնաժողով՝ Իվան Քալանթարյանի նախագահությամբ, որը հասարակական հիմունքներով պետք է զբաղվեր խմելու ջրի, քաղաքի մաքրության, փողոցները սալահատակելու, վտանգավոր ձեռնարկությունները քաղաքից դուրս բերելու, հիվանդանոցը և փողոցները լուսավորելու, թոնրատների բարեկարգման, գյուղերից եկողների անասունները տեղավորելու, հրշեջ խումբ ստեղծելու, ռեալական ուսումնարանի համար շենք կառուցելու, հասարակական այգիները կարգի բերելու և այլ հարցերով:[41]

Շուշիում խմելու ջրի խնդիրը հրատապ էր: Դարի երկրորդ կեսին արդյունաբերության զարգացման և բնակչության թվի ավելացման պայմաններում ջրի հարցը քաղաքի համար դառնում էր ավելի կենսական: Եղած աղբյուրները գտնվում էին ներքին մասում, որտեղ բնակվում էին թուրքերը: Հայկական թաղամասում աղբյուրներ չկային, շատ թե քիչ օգտվում էին ջրհորներից: Քաղաք ջուր բերելու համար պահանջվում էր 25–30 հազար ռուբլու ծախս: Վաճառական Դավիթ Ադամյանը խոստացել էր այդ ծախսը հոգալ: Սակայն դրան խանգարեց նրա մահը: Դեռևս 1883 թ. քաղաքի հայերը որոշել էին մի քանի վերստ հեռավորության վրա գտնվող աղբյուրներից մեկի ջուրը բերել քաղաք: Դրա համար սկսվել էր հանգանակություն: Հավաքված գումարը լրացվել էր նվիրատվություններով: Քաղաքի բնակիչները կողմնակից էին, որ բերվող ջուրը լինի քաղաքի իշխանությունների վերահսկողության տակ:[42] Ահա այդ ժամանակ է, որ հայտնի բարերար Թադևոս Թամիրյանը որոշում է իր միջոցներով 15 վերստ հեռավորության վրա գտնվող աղբյուրի ջուրը բերել քաղաք, որն իրագործվեց 1893 թվականին: Ջուրը քաղաք հասնելու օրը թուրքերը մզկիթներում հոգեհանգիստ են կազմակերպել: Իսկ երբ 1899 թ. Թամիրյանը մահանում է, թաղման պատարագին, որը տեղի է ունեցել Ղազանչեցոց եկեղեցում, ներկա էին քաղաքի հայ և թուրք հասարակության ներկայացուցիչները: Շուշիի հասարակությունը իր վերջին հրաժեշտը տալով նրան, ասել է՝ «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:[43]

Շուշի քաղաքը երկար ժամանակ հարմարավետ բաղնիք չի ունեցել: Եվ ահա 1900 թվականին սկսեց գործել ժամանակի պահանջներին համապատասխան

բաղնիք, որը կառուցվել է եվրոպական ձևով շնորհիվ պարոն Մ. Ա. Նանյանցի: «Մշակը» գրել է, որ դա ուրախալի երևույթ էր Շուշիի բնակչության համար:[44]

Ակսած 1860 թվականից՝ քաղաքի հասարակական կյանքում գոյություն ունեւոր մի երևույթ. քաղաքի հասարակական ժողովում ընտրվում էր պատգամավոր (դեպուտատ): Այն ընտրվում էր ունևոր դասից և առաջին հերթին կատարում էր աղաների կամքը: 1887 թվականին քաղաքի բնակչությունը որոշեց այս անգամ պատգամավոր ընտրել ոչ թե ունևորներից, այլ որևէ մտավորականի, որը պետք է պաշտպաներ հասարակության շահերը: Հասարակությունից առաջադրված ընտրողներին հանձնարարվում է պաշտպանել Համբարձում Առաքելյանի թեկնածությունը: Սակայն բնակչության առաջարկությունը չի պաշտպանվում քաղաքապետի կողմից: Նրա ճնշմամբ պատգամավոր է ընտրվում Գրիգոր բեկ Դանիելբեկյանը: Չնայած Համբարձում Առաքելյանը չէր ընտրվել պատգամավոր, սակայն նա համարվում էր հասարակության թեկնածու: Ըստ կարգի՝ գավառապետը պետք է պատգամավոր հաստատեր այդ երկուսից մեկին:[45] Պատգամավորը աշխատում էր հասարակական հիմունքներով և բավականին անելիքներ ունեւոր քաղաքի կյանքում: Նա լսում էր բնակչության բողոքները, օժանդակում հիմնարկ-ձեռնարկություններին, հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանը և կատարում նման գանազան աշխատանքներ: 1891թ. պատգամավոր է ընտրվում Ջ. Իշխանյանը: Այս անգամ որոշվեց պատգամավորին վարձատրել տարեկան 1000 ռուբլի քաղաքի գանձարանից և նրա նկատմամբ մեծացնել պահանջները:[46] Պատգամավորի հաջորդ ընտրությունը տեղի ունեցավ 1894 թվականին, աշխատավարձի չափը դարձավ 2000 ռ.: Ընտրվեցին երկու պատգամավոր՝ Ջ. Իշխանյանը և Բ. Թյունիբեկյանը: Իշխանյանը համաձայնում է աշխատել ձրի, իսկ Թյունիբեկյանը՝ վճարով: Այդ ընտրությունը պատգամավորական վերջին ընտրությունն էր, որովհետև քաղաքին ինքնավարություն տրվելուց հետո ավարտվում է պատգամավորի գործունեությունը:

Շուշիի պատմության մեջ կարևոր երևույթ էր քաղաքի ինքնավարության հարցը: Շուշին, Անդրկովկասում բնակչության թվի տեսակետից լինելով երրորդ քաղաքը, վաղուց պետք էր ինքնավարության իրավունք ունենար: Սակայն ցարական միապետության կամակոր քաղաքականության հետևանքով տարիներ շարունակ այդ հարցը չէր լուծվում, այդ այն դեպքում, երբ Շուշիից շատ քիչ բնակչություն ունեցող մի շարք քաղաքներ վաղուց ինքնավարություն էին ստացել: Օրինակ՝ Ախալքալաքը Շուշիի բնակչության կեսի չափ բնակչություն չունեւոր, սակայն վաղուց ինքնավար էր:

Քաղաքի բնակչությունն արթնանում էր խոր քնից և փորձում վեր ելնել՝ իր իրավունքները պաշտպանելու: Օրինակ՝ 1887 թ. պատգամավորի վերընտրության ժամանակ նշմարվեց բնակչության հուզում՝ իր իրավունքները պաշտպանելու համար: Քաղաքին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ ժողովրդական պահանջը ասես մոտենում էր հանգուցալուծմանը: Ժամանակի մամուլը, հրապարակելով այդ կապակցությամբ բնակիչների գրած նամակ-բողոքները, բազմիցս շեշտել է, որ քաղաքին ինքնավարություն տալու հարցը կարևորներից կարևորն է, որովհետև ինքնավարությունը քաղաքի կյանքում կհանդիսանա հեղաշրջում, արմատական փոփոխություն քաղաքի կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ դպրոց, վարկ, առողջապահություն, քաղաքաշինություն, կենցաղ, կարգ ու

կանոնի հսկում, պայքար գողերի և ավազակների դեմ, ազգային հարաբերու-
թյուններ և հազար ու մի հարցեր:[47]

Ի վերջո՝ 1892 թ. հուլիսի 11-ին հաստատված կանոնադրությամբ Շուշի և
Գանձակ քաղաքներին տրվում է ինքնավարության իրավունք: Սակայն այն
ձգձգվեց մինչև 1896 թվականը: Ըստ կանոնադրության՝ քաղաքային դուման
պետք է բաղկացած լինի 40 պատգամավորից, 8 թեկնածուից, քաղաքագլխից և
տեղակալից: Թուրքերը, ըստ կանոնադրության, կարող էին ընտրել 8 պատգա-
մավոր, սակայն նրանք պահանջում էին պատգամավորական տեղերի կեսը, որը
հակասում էր կանոնադրությանը:[48] Այդ ժամանակ քաղաքի 35552 մարդուց
20673-ը հայ էին, 12879-ը՝ թուրք: Հայերը պահանջում էին պատգամավորներ
ընտրել այդ թվերի համեմատ: Բացի այդ, քաղաքի պետական և քաղաքային բո-
լոր հարկերի 2/3-ը վճարում էին հայերը: Ըստ էության՝ թուրք վաճառականների
պահանջը միանգամայն անարդարացի էր: Դա նկատի ուներ մամուլը, երբ գրեց.
«Ամօթ, հազար ամօթ թուրք ամբոխին, որ քաղաքային ինքնավարություն ստա-
նալու թափին էլ այդքան ֆանատիկոս են և խաւար»:[49] Ընտրությունները նշա-
նակված էր 1896 թ. մարտի 10-ին: Մինչ ընտրությունների օրը հայ և թուրք կող-
մերի միջև տեղի ունեցած մի քանի հանդիպումները դրական հետևանք չունե-
ցան. թուրքերը չէին հրաժարվում իրենց պահանջից: Առանց թուրքերի կամքը
հարցնելու՝ ի վերջո որոշվեց պատգամավորների 1/5 մասն ընտրել մահմեդա-
կաններ: Քվեարկությանը մասնակցել են 204 քրիստոնյա և 130 մահմեդական
ներկայացուցիչներ: Պատգամավորների 87 թեկնածուից ընտրվում են 39-ը՝ 34
քրիստոնյա և 5 մահմեդական: Այդ նշանակում է, որ լրացուցիչ ընտրություններ
պետք է տեղի ունենար մեկ պատգամավոր և 8 թեկնածու ընտրելու համար:
Մահմեդականները դժգոհ էին ընտրությունների արդյունքից: Շուշիի գավառա-
պետ իշխան Ափխաձեն պահանջում է հայ պատգամավորներից մի քանիսը հրա-
ժարվեն և իրենց տեղերը զիջեն մահմեդականներին: Դա էլ պատճառ հանդիսա-
ցավ, որ 1897 թ. սեպտեմբերին Շուշի ժամանեց նահանգապետը, պաշտոնից
ազատեց գավառապետին, առաջին և երկրորդ մասերի ոստիկանապետերին և
այլ պաշտոնյաների:[50]

Շուշիի առաջին քաղաքագլուխ է ընտրվում Իվան Քալանթարյանը, օգնա-
կան՝ Ջավադ բեկ Իշխանյանը: Իվան Քալանթարյանը վեց ամիս անց հրաժար-
վում է պաշտոնից: Նոր քաղաքագլուխ է ընտրվում պաշտոնաթող զինվորական
Կ. Դանիելյանցը: Նա եռանդով մղվում է աշխատանքի, չնայած քաղաքի ֆինան-
սական միջոցները խիստ սուղ էին, այնուամենայնիվ 1500 ռ. է հատկացնում փո-
ղոցները սալահատակելու համար, զբաղվում է Թամիդյանի բերած ջրի բաշխ-
ման, քաղաքի շուկայի և դեղատան հարցերով: Նախաձեռնում է հայկական թա-
ղամասում բաղնիք կառուցելու գործը: Ամենակարևորը՝ նույն թվականի օգոս-
տոսին Շուշի պետք է ժամաներ Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ խրիմյանը: Կազմա-
կերպում է նրան պատշաճ մակարդակով ընդունելու գործը: Հայոց կաթողիկոսը
ավելի քան տասը օր լինելով Շուշիում, Ամարասում, Գանձասարում և այլուր,
վայելում է արցախահայության ջերմ սերն ու հարգանքը: Նա Արցախից հեռա-
նում է խորին գոհունակությամբ:

Այսպիսով, ինչպես երևում է շարադրվածից, Շուշիի կյանքը 19-րդ դարում
եղել է եռուն, հետաքրքիր և դրական երանգներով շաղախված:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թաղիադյան Մեսրոպ, Ուղեգրություններ, Հոդվածներ, Նամակներ, Վավերագրեր, Եր., 1975, էջ 157–158:
2. Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ Սարգիս վարդապետի Ձալալեանց, Մասն Ա, Տիփսիս, 1842, էջ 181:
3. Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգևոր դպրոցի 1838-1913, Թիփլիս, 1914, էջ 59:
4. Նույն տեղում, էջ 65:
5. Кавказский календарь на 1846 г., Тифлис, 1845, стр. 54.
6. Сборник актов относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, Москва, 1938, с. 6.
7. Акты собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, документ 1327, стр. 868.
8. Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XV - начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 318.
9. АКАК, т. VII, 1878, Тифлис, док. 411, стр. 462.
10. Նույն տեղում, Ց. VI, փ. I, ՊՏՍ. 225. թր. 173.
11. Թաղիադյան Մեսրոպ, նշվ. աշխ., էջ 159:
12. Обзорение Российских владений, СПб, 1835, стр. 311–313.
13. Նույն տեղում, էջ 308–309:
14. Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 73:
15. Նույն տեղում:
16. «Նոր դար», ք. 70, 04.05.1985:
17. Кавказский календарь на 1856, Тифлис, 1855, стр. 360–361.
18. «Մեղու Հայաստանի», թիվ, 19, 04.04.1864:
19. Դավիթ Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1801–1870 թթ.), հատոր I, Բաքու, 1916, էջ 181–182:
20. Լալայան Երվանդ, Երկեր, հատ 2, Երևան, 1988, էջ 16:
21. «Մշակ», թիվ 39, 05.10.1872:
22. Լալայան Երվանդ, նշվ. աշխ., էջ 94:
23. Սատենադարան, Արխիվ Ալեքսանդր Երիցյանի, թղթ. 150, վավ. 175:
24. Նույն տեղում, թղթ. 149, վավ. 159 և 160:
25. «Մշակ», թիվ 1, 14.01.1878:
26. Նույն տեղում, թիվ 116, 28.07.1879:
27. Նույն տեղում, թիվ 57, 08.04.1878:
28. Նույն տեղում, թիվ 198, 14.11.1879:
29. Этнографические карты губерний областей Закавказского края. Кавказ. Издание кавказского статистического комитета, Тифлис, 1886, стр. V.
30. Сборник статистических сведений Закавказского края, Тифлис, часть I, Тифлис, 1902, стр. 20-21.
31. Լալայան Երվանդ, նշվ. աշխ., էջ 88:
32. Сборник статистических сведений ..., стр. 184–185.
33. Սատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ֆ. 1, թղթ. 240, վավ. 191: Մեր կարծիքով այդ թվերը չափազանցեցված են:
34. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, ք. 52:

35. «Նոր դար», թիվ 166, 27.09.1897:
36. «Մշակ», թիվ 45, 15.03.1883:
37. «Մեղու Հայաստանի», թիվ 27, 12.04.1880:
38. Նույն տեղում, թիվ 84, 04.06.1886:
39. Նույն տեղում, թիվ 3, 09.01.1890:
40. «Նոր դար», թիվ 176, 07.11.1892:
41. Նույն տեղում, թիվ 176, 07.11.1892:
42. «Մշակ», թիվ 37, 05.04.1890:
43. «Նոր դար», թիվ 224, 18.12.1899:
44. «Մշակ», թիվ 172, 14.03.1900:
45. Նույն տեղում, թիվ 7, 22.01.1887:
46. Նույն տեղում, թիվ 5, 15.01.1891:
47. “Кавказ”, N 115, 02.05.1893.
48. Նույն տեղում, N 1, 01.01.1896:
49. «Մշակ», թիվ 26, 02.03.1896:
50. «Մուրճ», 1896, թիվ 2, էջ 331:

РЕЗЮМЕ

Панорама Шуши (XIX в.)

Грант Абрамян

Армянский город Шуши в качестве крепости существовал со времен средневековья. Затем во второй половине XVIII века он стал крупным населенным пунктом, а с 1845 г. является городом.

Шуши был провинциальным центром. Он был резиденцией Арцахского общинного руководителя. В XIX веке занимал третье место в Закавказье по численности населения после Тифлиса и Баку. Шуши имел около 600 промышленных предприятий, мастерских. Товары, произведенные там, вывозились во многие страны мира. Шуши имел содержательную повседневную жизнь: здесь один за другим открывались училища, типографии, театры, библиотеки, больницы и т. д. Об этом городе с восторгом говорили многие авторы.

SUMMARY

The Panorama of Shushi (19th century)

Hrant Abrahamyan

Armenian Shushi as a fortress existed since the middle ages. Then in the second half of the 18th century it became a major settlement, and starting from 1845 has been a city. Shushi was a provincial centre. It was the residence of the leader of the Artsakh community. In the 19th century Shushi was the third populous city in Transcaucasia after Tiflis and Baku. Shushi had 600 industrial enterprises, workshops. The goods produced in Shushi were exported to many countries. In the past the life in Shushi was hectic: constant opening of schools, printing houses, theatres, libraries, hospitals, etc. Many authors spoke with delight about Shushi.